

नेपाली उखानको अध्ययन

(काभ्रेपलाञ्चोक जिल्ला बितदिउराली गाउँ विकास समिति क्षेत्रमा आधारित)

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक
शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली विषयको
स्नातकोत्तर तह दोश्रो वर्षको
दशौं पत्रको लागि
प्रस्तुत
अध्ययन पत्र

प्रस्तोता

नारायणप्रसाद पन्त
विश्वविद्यालय क्याम्पस
नेपाली केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर
२०६८

क्रमाङ्क :- ९६२००८७ (२०६६-२०६७)

(प्राइभेटतर्फ)

कृतज्ञताज्ञापन

प्रस्तुत “नेपाली उखानको अध्ययन” शीर्षकको अध्ययन पत्र मैले नेपाली विषयको स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको दशौं पत्रको प्रयोजनको लागि आदरणीय गुरु श्री बालाकृष्ण अधिकारीज्यूको कुशल निर्देशनमा तयार पारेको हुँ । यो अध्ययनपत्र तयार पार्ने क्रममा आफ्नो समय अभाव र अति व्यस्तताको बीचमा पनि निरन्तर रूपमा अनेक सरसल्लाह सुझाव र आवश्यक निर्देशन दिएर अध्ययन कार्य पूरा गराउने आदरणीय गुरु बालाकृष्ण अधिकारी ज्यू प्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

यो अध्ययन प्रस्ताव स्वीकृत गरी अध्ययन कार्य गर्न सुअवसर प्रदान गर्ने नेपाली केन्द्रीय विभागका विभागीय प्रमुख प्रा. राजेन्द्र सुवेदीज्यू प्रति भावपूर्ण कृतज्ञता अर्पण गर्दछु ।

अध्ययन कार्य सुरुवात गर्ने क्रममा प्रस्ताव सम्बन्धी कमजोरीहरू औँल्याईदिइ सहयोग गरिदिनुहुने आदरणीय गुरु प्रा. जीवेन्द्रदेव गिरीज्यू तथा अध्ययन कार्यमा गर्नुपर्ने अध्ययनको विषयमा आवश्यक प्रक्रिया बताइदिइ सहयोग पुऱ्याउने आदरणीय गुरु प्रा. डा.मोतीलाल पराजुलीज्यू प्रति म हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । साथै मलाई अध्ययन कार्य सम्बन्धी धेरै कुरा बताई सहयोग गरिदिनुहुने शैक्षिक प्रशासनका महेश कुमार तिवारीलाई समेत हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

यस अध्ययन कार्यका बेला विभिन्न जानकारीहरू उपलब्ध गराइदिने भुमेस्थान उ. मा. वि. का प्र. अ. रामबाबुप्रसाद पन्त, देउराली नि. मा. वि. का प्र. अ. दुर्गाप्रसाद पन्त, तथा वालचन्द्र प्रा. वि. का प्र. अ. बाबुकृष्ण पन्तलाई समेत धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

विविध समस्यासंग सङ्घर्ष गर्दै मलाई यो स्तरसम्म ल्याइपुऱ्याउन हरतरहले सहयोग पुऱ्याउने पूज्य पिता अम्बिका प्रसाद पन्त र माता चन्द्रकुमारी पन्त प्रति म आजीवन ऋणी भै रहनेछु । त्यस्तै गरी सधैं मेरो शिक्षाको प्रगति चहाने र आर्थिक सहयोग गरिरहने श्रीमती शान्ता पन्तको सहयोगलाई बिर्सन सक्तैन ।

यस अध्ययन कार्यमा आवश्यक पर्ने विभिन्न पुस्तक तथा अध्ययन पत्रहरू उपलब्ध गराइदिने त्रिभुवन विश्वविद्यालय केन्द्रीय पुस्तकालयका सम्पूर्ण महानुभावहरू प्रति म आभार व्यक्त गर्दछु ।

यस अध्ययन कार्यको टङ्कनमा सहयोग पुर्याउने गोपाल अधिकारीलाई समेत धन्यवाद दिन
चहान्छु ।

अन्त्यमा यस अध्ययन कार्यको समुचित मूल्याङ्कनको लागि सादर अनुरोध सहित नेपाली केन्द्रीय
विभाग त्रि. वि. कीर्तिपुर समक्ष पेस गर्दछु ।

प्रस्तोता
नारायणप्रसाद पन्त
त्रि. वि.
नेपाली केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुर
क्रमाङ्क :- ९६२००८७ (२०६६-२०६७)
(प्राइभेटतर्फ)

विषयसूची

पृष्ठ सङ्ख्या

कृतज्ञताज्ञापन

सङ्क्षेपसूची

परिच्छेद : एक : अध्ययन परिचय	१
१.१. विषय परिचय	१
१.२. अध्ययन कार्यको प्रयोजन	२
१.३. समस्याको कथन	२
१.४. अध्ययनको उद्देश्य	२
१.५. पूर्वकार्यको समीक्षा	३
१.६. अध्ययनको औचित्य	४
१.७. अध्ययनको सीमा	५
१.८. अध्ययन विधि	५
१.९. अध्ययन पत्रको रूपरेखा	५
परिच्छेद : दुई बितदिउराली गा.वि.स. को परिचय	७
२.१. विषय परिचय	७
२.१.१. नामाकरण	८
२.१.२. भौगोलिक स्थिति	९
२.१.२.१ थुम्काली प्रदेश	९
२.१.२.२ बेसी र खौँचहरु	१०
२.१.३ हावापानी	१०
२.१.४. नदीनाला	११
२.१.४.१. सुनकोसी नदी	११
२.१.४.२. खहरे खोला र गम्बुखोला	११
२.१.५. गुफाहरु	१२
२.१.५.१ भुसुने ओढार	१२

२.१.५.२. चमेरे गुफा	१२
२.२. सामाजिक जनजीवन	१३
२.३. मठमन्दिरहरु	१४
२.३.१. भुमेस्थानकी देवी	१४
२.३.२. पाटीगैरा राधाकृष्ण मन्दिर	१५
२.३.३. खहरेबेशी भिमसेन स्थान	१५
२.३.४. भोलुङको कालिका मन्दिर	१६
२.३.५. पचुवारको शिवालय	१६
२.३.६. खहरेबेसी रुम्तीको राधा कृष्ण मन्दिर	१६
२.४. आर्थिक अवस्था	१७
२.५. शैक्षिक अवस्था	१८
२.६. लघु जलविद्युत योजना	२०
२.७. बिर्तादेउरालीमा लोक साहित्यको अवस्था	२०
२.७.१. लोकगीत	२१
२.७.१.१. सामान्यगीत	२२
२.७.१.२. संस्कारगीत	२२
२.७.१.३. ब्रतगीत	२२
२.७.१.४. कर्मगीत	२२
२.७.१.५. पर्वगीत	२३
२.७.२. लोकगाथा	२३
२.७.३. लोककथा	२३
२.७.४. लोकनाटक	२३
२.७.५. उखान-टुक्का	२४
२.७.६. गाउँखाने कथा	२४
२.८. निष्कर्ष	२५
परिच्छेद : तीन : लोकसाहित्य र उखान	२६
३.१. नेपाली लोकसाहित्यको संक्षिप्त परिचय	२६

३.२. लोकसाहित्यका विधाहरु	२८
३.३. उखानको उत्पत्ति	२९
३.३.१ लोककथा	२९
३.३.२ ऐतिहासिक घटना	२९
३.३.३ प्राज्ञ वचन	३०
३.४ उखानको नामाकरण	३०
३.५ उखानको परिभाषा	३०
३.६ उखानका तत्वहरु	३३
३.७ उखानका विशेषताहरु	३३
३.७.१ सारगर्भिता	३६
३.७.२ संक्षिप्तत	३६
३.७.३ अनुभवसिद्ध ज्ञान	३६
३.७.४ सार्वभौम र सार्वकालिक अभिव्यक्ति	३७
३.७.५ सजीवता	३७
३.७.६ उत्तेजक	३७
३.७.७ लोकप्रियता	३७
३.७.८. रूप विविधता	३८
३.७.९. स्थानीयता	३८
३.८ उखानको स्वरूप	३८
३.९. उखानको प्रयोजन	३९
३.१० उखानको महत्व	३९
३.११. उखानको अन्य विधसँग संबन्ध	३९
३.१२. उखानको प्रयोग क्षेत्र	४०
३.१२.१ निबन्धको क्षेत्रमा उखानको प्रयोग	४०
३.१२.२ नेपाली खण्डकाव्यको क्षेत्रमा उखानको प्रयोग	४१
३.१२.३ नेपाली नाटकको क्षेत्रमा उखानको प्रयोग	४१
३.१२.४. उपन्यासको क्षेत्रमा उखानको प्रयोग	४२

३.१२.५. कथाको क्षेत्रमा उखानको प्रयोग	४२
३.१२.६. नेपाली कविताको क्षेत्रमा उखानको प्रयोग	४२
३.१३. निष्कर्ष	४३
परिच्छेद : चार : बितादेउरालीमा प्रचलित उखानको संकलन	४४
४.१ संकलित उखानहरु	४४
४.२. निष्कर्ष	७७
परिच्छेद : पाँच बितादेउरालीमा प्रचलित उखानको वर्गीकरण	७९
५.१. उखानको वर्गीकरणको आधार	७९
५.१.१. रूपात्मक वर्गीकरण	७९
५.१.१.१ शब्दशक्ति	८०
५.१.१.२. सँरचनात्मक	८०
५.१.२. विषयत्मक वर्गीकरण	८१
५.१.२.१. डा. कृष्णदेव उपाध्यायका अनुसार	८१
५.१.२.२. जान क्रिश्चियनका अनुसार	८१
५.१.२.३. डा. कुन्दनलाल उप्रेतीका अनुसार	८१
५.२. नेपाली उखानको वर्गीकरण	८२
५.२.१. चूडामणि बन्धु	८२
५.२.२ जीवेन्द्र देव गिरी	८२
५.२.३. बालकृष्ण पोखरेल	८२
५.२.४. कृष्णप्रसाद पराजुली	८३
५.३. बितादेउरालीमा प्रचलित उखानको वर्गीकरण	८३
५.३.१. विषयको आधारमा वर्गीकरण	८३
५.३.१.१ पौराणिक विषयवस्तुका उखान	८४
५.३.१.२. धार्मिक विषयवस्तुका उखान	८४
५.३.१.३ लोक विश्वासका उखान	८४
५.३.१.४. सामाजिक विषयवस्तुका उखान	८४
५.३.१.५. जातीय विषयवस्तुका उखान	८५

५.३.१.६. परिवार र नातागोता सम्बन्धी उखान	८५
५.३.१.७. आर्थिक विषयका उखान	८५
५.३.१.८. प्रकृति जगत् सम्बन्धी उखान	८५
५.३.१.९. राजनीति सम्बन्धी उखान	८६
५.३.१.१०. रङ्गभेदी उखान	८६
५.३.१.११. लैङ्गिक उखान	८६
५.३.१.१२. मनोवैज्ञानिक उखान	८६
५.३.१.१३. नीतिशिक्षा सम्बन्धी उखान	८७
५.३.१.१४. विविध विषयसँग सम्बन्धित उखान	८७
५.३.२. शब्दशक्तिको आधारमा उखानको वर्गीकरण	८८
५.३.२.१. अभिधामूलक उखान	८८
५.३.२.२. लक्षणामूलक उखान	८८
५.३.३. शब्दस्रोतका आधारमा उखानको वर्गीकरण	८८
५.३.३.१. संस्कृत स्रोतका उखान	८९
५.३.३.२. आगन्तुक उखानहरु	८९
५.३.४. दृष्टिविन्दुको आधारमा उखानको वर्गीकरण	८९
५.३.४.१. प्रथम पुरुषीय उखान	८९
५.३.४.२. मध्यम पुरुषीय उखान	९०
५.३.४.३. अन्य पुरुषीय उखान	९०
५.३.५. संरचनाका आधारमा उखानको वर्गीकरण	९०
५.३.५.१. आकारका आधारमा उखानको वर्गीकरण	९०
५.३.५.२. लयका आधारमा उखानको वर्गीकरण	९१
५.३.५.३. प्रश्नात्मकताका आधारमा उखानको वर्गीकरण	९१
५.३.५.४. भाषाका आधारमा उखानको वर्गीकरण	९२
५.३.६. चिन्तनको आधारमा उखानको वर्गीकरण	९३
५.३.६.१. परम्परागत उखान	९३
५.३.६.२. क्रान्तिकारी उखान	९३

५.४. निष्कर्ष	९४
परिच्छेद : छ : बिर्तादेउरालीमा प्रचलित नेपाली उखानको विश्लेषण	९५
६.१. विषय परिचय	९५
६.२. विषयका आधारमा उखानको विश्लेषण	९६
६.२.१. सामाजिक-साँस्कृतिक पक्ष	९६
६.२.१.१. पारिवारिक सम्बन्ध र छरछिमेक	९६
६.२.१.२. नारीपुरुषको चित्रण	१०१
६.२.१.३. वर्गीय द्वन्द	१०२
६.२.१.४. सामाजिक विकृति र विसङ्गति	१०४
६.२.१.५. नाचगानको चित्रण	१०५
६.२.१.६. खानपानको वर्णन	१०५
६.२.१.७. बेशभूषाको चर्चा	१०६
६.२.१.८. जातिपातिको चर्चा	१०८
६.२.१.९. लोक विश्वास र धर्म	१०९
६.२.१.१०. नीतिशिक्षा र उपदेश	१११
६.२.१.११. न्यायव्यवस्थाको चर्चा	११२
६.२.२. प्रकृति चित्रण	११३
६.२.२.१. हावापानीको चर्चा	११४
६.२.२.२. वनजंगलको वर्णन	११४
६.२.२.३. जीवजन्तुको चर्चा	११५
६.२.३. कृषि व्यवसायको वर्णन	११६
६.२.३.१. खेतीपातीको वर्णन	११७
६.२.३.२. पशुपालनको वर्णन	११८
६.२.३.३. उद्योगको वर्णन	१२०
६.३. चिन्तनका आधारमा उखानको विश्लेषण	१२०
६.३.१. परम्परावादी चिन्तनका उखान	१२१
६.३.२. परिवर्तनकारी चिन्तन	१२२

६.४. संरचनका आधारमा उखानको विश्लेषण	१२२
६.४.१. आकार प्रकार	१२३
६.४.१.१. छोटा आकारका उखान	१२३
६.४.१.२. मभौला रूपका उखान	१२३
६.४.१.३. लामा आकारका उखान	१२३
६.४.२. लयको स्थिति	१२४
६.४.२.१. गद्यात्मक उखान	१२४
६.४.२.२. पद्यात्मक उखान	१२४
६.४.३. प्रश्नात्मकता उखान	१२५
६.४.३.१. सामान्य प्रकृतिका उखान	१२५
६.४.३.२. प्रश्नात्मक उखान	१२५
६.४.३.३. प्रश्नोत्तरात्मक उखान	१२५
६.५. साहित्य सिद्धान्तका आधारमा उखानको विश्लेषण	१२६
६.५.१. अर्थगत चमत्कार	१२६
६.५.२. रसमयता	१२७
६.५.३. आख्यान तत्व	१२८
६.५.४. भाषिक लालित्य	१२९
६.६. निष्कर्ष	१२९
परिच्छेद : सात : उपसंहार	१३०
सन्दर्भ सामाग्री सूची	१४२
स्रोतव्यक्ति सूची	१४५

सङ्क्षेपसूची

इ. सं	—	इस्वी संवत्
कि. मि	—	किलोमिटर
गा. वि.स	—	गाउँ विकास समिति
का. प. जि	—	काभ्रेपलाञ्चोक जिल्ला
डा.	—	डाक्टर
त्रि. वि	—	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
दो. सं	—	दोस्रो संस्करण
नं	—	नम्बर
निर्दे	—	निर्देशक
ने. प्र. प्र.	—	नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान
पृ.	—	पृष्ठ
वि. सं.	—	विक्रम संवत्
सम्पा.	—	सम्पादक
प्रा	—	प्राध्यापक
प्र.अ	—	प्रधान अध्यापक